

Співець латини й України

До 130-ліття від дня народження Миколи Зерова

Микола Зеров.

У 1925 році в Україні з подачі Миколи Хвильового розгорілася палка полеміка, якою були новітній українській літературі. Що має бути головним для письменника: пролетарське чи «від плуга і землі» походження, бажання писати чи все ж таки передусім освіченість, заглиблення у світовий досвід і вміння поводитися зі словом, відчувати його, передавати сенси? Своє питання Хвильовий озвучив просто: хто більше потрібен українській літературі — Зеров чи Гаркун-Заднаїський (останній — персонаж оповідання Володимира Винниченка, уособлення провінційної обмеженості і шароварництва)? Розвиваючи тему, Хвильовий пішов іще далі, намагаючись довести, що українська література може і повинна розвиватися окремо від російської, орієнтуючись передусім на Європу. До дискусії підключився і сам Зеров, який кинув клич «Ad Fontes» («До джерел»), стимулюючи літераторів до глибокого вивчення власних та світових культурних традицій. Все це так і лишилося б інтелектуальною літературною дискусією, якби у 1926 році на неї не звернув уваги сам диктатор Сталін. Ідеї якогось окремишнього, відмінного від російського, шляху української культури і нації загалом видалися для нього загрозливими, а всі апологети курсу «на Європу», «геть від Москви», були взяті «на олівець». У 1928-му літературну дискусію згортають. У 1930-му відбувається показовий суд над українськими інтелектуалами — так звана справа СВУ. У 1933-му пострілом у скроню поставив крапку у своєму житті і творчості комуніст Микола Хвильовий. Через чотири роки в урочищі Сандармох капітан держбезпеки Матвеев таку саму крапку поставив у житті Миколи Зерова, а також десятків інших представників української наукової і культурної еліти, які мріяли про європейський шлях України, — Леся Курбаса, Миколи Куліша, Валер'яна Підмогильного, Марка Вороного, Володимира Чехівського, Сергія Грушевського, Антіна Крушельницького... Микола Зеров, як і інші інтелектуали для радянської влади посередностей становив небезпекі уже самим фактом свого існування. Хоча все життя його цікавили лише дві речі: антична культура й українська література.

Зіньківський «бібліофаг»

Народився майбутній лідер неокласиків 26 квітня 1890 року в повітовому місті Зінькові на Полтавщині. Він був старшим серед одинадцяти дітей вчителя місцевої двокласної школи. До повноліття дожили тільки семеро, але троє з них стали відомими діячами: Дмитро Зеров — ботаником, академіком АН УРСР (про роботу з ним згадував відомий дисидент Євген Сверстюк). Микола і його молодший брат Михайло — поетами і перекладачами (останній

відомий під літературним псевдонімом Михайло Орест).

Любов'ю до науки, до отого «Ad Fontes» Зерови завдячують педагогічному таланту батька. Костянтин Зеров був «из крестьянского звания», родом із Брянщини, однак закінчив Глухівський учительський інститут, викладав історію та географію у Зіньківській жіночій гімназії, згодом був призначений інспектором народних шкіл. Саме він першим прищепив Миколі інтерес до античних мов, а ще — до географії й астрономії. І до літератури, оскільки сам писав «рассказы для детей», які потім читав у родинному колі.

Цікаво, що сам батько як росіянин та чиновник Російської імперії розмовляв у родині російською мовою і того ж вимагав від своїх дітей. Українську ж хвилю в родині підтримувала мама — Марія Яківна. «Мати — з дрібного землевласницького роду Яреськів з-під Диканьки, роду козацького, але доказуючого дворянство», — писав пізніше Зеров в автобіографії. Мама знала багато народних пісень — як козацьких, так і весільних, жартівливих, у розмовах із прислугою та місцевими селянами завжди переходила на народну мову. А ще, за зізнанням самого Миколи Зерова, своєю «національною свідомістю» в дитинстві він зобов'язаний впливу зіньківського знайомого родини Андрія Лещенка та рідного дядька Петра Яреська.

Читати Микола навчився в 4 роки і з того часу став, як пізніше сам називав себе, «бібліофагом», так званим «пожирачем» книг. У двокласній зіньківській школі, куди його прийняли у 1898-му, його однокласником був іще один майбутній класик української літератури — Павло Губенко (Остапом Вишнею він став у 20-х роках ХХ століття). Після Зінькова було три роки навчання в Охтирській гімназії, але в 1903 році Костянтин Іракліовича призначають інспектором Переяславського міського училища, і Микола переїжджає до Києва.

Від «абсолютної беспринципності» до «глибоко свідомого українця»

Ще цікавішим було оточення Миколи Зерова в Першій київській гімназії, куди його зарахували в жовтні 1903 року. Серед його однокласників виявилися два майбутні члени Центральної Ради — Олександр Шульгін та Олексій Гольденвейзер. У цій же гімназії навчався колега Миколи Зерова по гуртку неокласиків Освальд Бургардт (відомий під псевдонімом Юрій Клен), а також Михайло Булгаков. А ще в гімназії Микола Зеров зустрів учителя латини та давніх мов Станіслава Трабшу та викладача історії Миколу Лятошинського (батька композитора Бориса Лятошинського), які зачарували його своїми дисциплінами і багато в чому вплинули на предмет його наукового зацікавлення.

І все ж у гімназії Микола Зеров створював враження «речі в собі». На відміну від соціально активного Шульгіна, він навіть у бурхливій 1905—1907 роки здавався «байдужою до громадських справ молодістю людиною» — таку характеристику йому дав сам Шульгін. На випуску в 1908-му Зеров подарував Шульгіну своє фото із жартівливим написом: «Борцу и оратору от абсолютной беспринципности». При тому, що зовсім пасивним він не був — у восьмому класі разом з однокласниками взявся видавати рукописний журнал «Скучающий осьмокласник», у якому публікували сатиричні пародії та епіграми на вчителів. Схоже, вони були дуже дошкульними, оскільки, попри блискучі знання Зерова, грамоти він так і не отримав — «зрізали» на математиці.

Україна по-справжньому захопила Миколу Зерова на межі 1910-х,

коли він став студентом історико-філологічного факультету Київського університету імені Святого Володимира. Він відвідує засідання українського клубу «Родина», які організовують члени «Старої громади» — передусім Микола Лисенко, Косачі, Старицькі. У 1910-му саме Микола Зеров «за дорученням студентства» читає прощальне слово над могилою Бориса Грінченка — цей виступ Сергій Єфремов включив до збірника «Над могилою Б. Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті». Пише жартівливу повість «Запорожці ХХ століття» (на жаль, рукопис не зберігся — спочатку знаходився у Кролевеці в столі університетського друга Миколи Зерова Петра Горещького, але в грудні 1918 року цей стіл «було реквізовано для якоїсь установи», і він безслідно зник). Темою курсової роботи обирає «Літопис Грабянки як історичне джерело і літературна пам'ятка». «Я побачився з Миколою і вже тоді ясно помітив, що «принципи» свої він таки знайшов, що він став глибоко свідомим українцем», — писав Олександр Шульгін про зустріч із Миколою Зеровим у 1910 році.

Війна, антична поезія й неокласична Баришівка

Революційна хвиля 1917-го застала Миколу Зерова викладачем історії в златопільських чоловічій та жіночій гімназіях. Саме в такому статусі він бере участь в Українському педагогічному з'їзді, який відбувся в Києві на початку квітня 1917-го, і навіть стає одним із його секретарів. Із вересня того ж року його призначають викладачем латини в щойно відкритій 2-й державній гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. Серед його учнів — майбутні крутяни Ігор Лоский, Василь Гнаткевич, Євген Тернавський, Андрій Соколовський, Іван Сорокевич, Григорій Піпський, Павло Кольченко, Микола Ганкевич та інші.

Самого Зерова революційні зміни 1917—1921 років захопили мало. Його кредо — попри всі політичні пертурбації та загальне божевілля творити вічні, украй важливі для національної перспективи цінності. Його українство було не стільки бойовим, скільки «просвітницьким» — він до останнього тримається за науку, скрупульозно веде діловодство в гімназії як секретар педагогічної ради. Хоча в липні 1919-го більшовики його ледь не мобілізували до війська, але гімназії все ж вдалося його відстояти. Крім гімназії, він викладає українське знавство в Архітектурному інституті, працює редактором бібліографічного журналу «Книгар», займається перекладами та літературознавчими розвідками, готує до друку «Антологію римської поезії» та збірник «Нова українська поезія», що побачили світ у 1920 році і стали помітним явищем у тогочасному літературному житті. В оформленні збірок йому допоміг Георгій Нарбут, навколо котрого на той час сформувалася елітарний гурток діячів української культури, в якому обговорювалися шляхи розвитку української літератури, малярства, графіки. Активним учасником цих зібрань був і Микола Зеров.

У 1920-му стається ще одна важлива подія в житті Миколи Зерова — він наважується попросити руки однієї з трьох доньок професора Федора Лободи — Софії, з якою був знайомий іще з 1912 року. Іхнє спілкування обірвала Перша світова війна, оскільки вчорашня курсистка Софія Лобода пішла на фронт «за сестру-господиною на харчувальному пункті для робітників, які копали окопи». Спілкування із Зеровим відновилося в 1918-му. У Софії, правда, була своя пасія — Сергій Назимов, який у 1919-му пішов воювати з армією Денікіна. Однак її подруга

Із дружиною Софією.

Ксенія Різниченко резонно зазначила, що «Сергій — це чоловік для вітальні, а тепер не такі часи: вітальень у нас більше не буде».

Із охопленого голодом та розрухою Києва подорожжя їде до Баришівки — туди Зерова запрошує його гімназійний товариш Освальд Бургардт. Там за викладацьку роботу в Баришівській соціально-економічній школі платили продуктивним пайком, що в ті часи було розкішшю. Крім Миколи Зерова і Освальда Бургардта, у Баришівці працює Павло Филипович, сюди часто навідується Михайло Драй-Хмара та Максим Рильський. Саме в Баришівці формується те коло, яке було назване неокласиками. Іх об'єднувала любов до культури й античної класики зокрема. Оскільки книгодрукування у той час було в занепаді, неокласики свої твори часто оформляли у вигляді рукописних збірок — за влучним висловом самого Миколи Зерова, «гутенбержили».

«Микола Золотоуст» — кумир столичного студента

З осені 1923 року Зерови повертаються до Києва. Микола Костьович отримує посаду професора української літератури Київського інституту народної освіти (тодішня назва Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Одночасно він викладав українську літературу в кооперативному технікумі, торгово-промисловій школі й інших закладах. Про лекції Зерова серед студентів ходять легенди. «У художньому інституті захоплення слухачів було таке велике, що під час лекцій Миколи Зерова лекції з інших предметів не могли відбуватися: усі викладачі йшли слухати лекції з української літератури. Щоб не «зривати» інших лекцій, вирішили перенести предмет Миколи Зерова на останні години в розкладі», — згадував один з очевидців. «Він був природженим і блискучим лектором. Його називали «золотоустом», а за вміння відгукуватися на кожну важливу подію — «живим сріблом». Часто студенти зустрічали і проводжали його оплесками, що, очевидно, подобалося Миколі Костьовичу, і він приходив додому в гарному, піднесеному настрої», — писала його дружина Софія Федорівна.

То був «золотий» час Миколи Зерова. Він викладає, пише, перекладає, бере участь у літературних диспутах, публікує глибокі розвідки про сучасну літературу. Тоді ж на повен голос заявляють про себе неокласики. Народжується син Костянтин-Котик, який наповнює життя Зерова новим сенсом.

У грудні 1923 року Микола Зеров знайомиться з Миколою Хвильовим, який приїхав до Києва у складі харківської письменницької делегації «Гарту». Обидва тяжіють до інтелектуалізму, до модерних європейських тенденцій, обидва мріють бачити українську літературу в загальноєвропейському (а то й у загальносвітовому) контексті. За два роки Зеров підтримує позицію Хвильового в межах літературної дискусії. Він декларував правило здорової літературної конкуренції в письменницькому середовищі. «Ми хочемо таку літературну обстановку, в якій цінуватимуть не маніфест, а роботу письменника; і не убогу суперечку на теоретичні теми — повторення все той же пластинки з кричущого грамофону, а живу й серйозну студию літературну; не письменницький кар'єризм «чоловіка из организации», а художню вибагливість автора насамперед до самого себе», — писав Зеров.

Проте прагнення Зерова розробити спільну платформу для консолідації літературного процесу в Україні багатьма письменниками кваліфікувалося як замах на ідеологічну цноту панфутуристів та гартівців, а глибокі академічні знання і проєвропейський вектор розвитку української культури — як «буржуазний націоналізм». Після закулісного втручання в дискусію Сталіна над головою Зерова починають згущуватися хмари.

Червневий пленум ЦК КП(б)У 1927 року дав старт кампанії засудження неокласиків, звинувативши їх в «антипролетарських тенденціях». Для Зерова ця постанова фактично означала заборону його літературної та критичної діяльності, залишаючи (і то не надовго) лише один напрямок — історико-літературні студії.

Справа СВУ і наступ на культуру

Переломним для української культури став 1930 рік, коли відбувся інспірований «червоними жандармами» (вислів Сергія Єфремова) показовий суд у справі Спілки визволення України. За цією справою пройшли майже півтисячі представників української інтелігенції (із них понад половину засудили до таборів чи вислали за межі України, а пізніше 15 осіб було розстріляно). «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна. Кого не поставимо — розстріляємо», — не приховував своїх намірів слідчий у справі Соломон Брук.

(Початок. Закінчення в наступному номері.)

Співець латини й України

До 130-ліття від дня народження Миколи Зерова

Микола Зеров.

(Закінчення.
Початок у № 19
від 6 травня 2020 р.)

45 ОБВИНУВАЧЕНИХ, які опинилися на судовій лаві під час процесу в Харківському драматичному театрі, — верхівка української інтелігенції: вчені, письменники, культурні діячі, священники УАПЦ, викладачі вишів і шкіл, студенти. ГПУ пред'явило їм обвинувачення у підготовці до повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військово-фашистської диктатури. Очільником СВУ «жандари» призначили колишнього члена Центральної Ради — віце-президента Всеукраїнської академії наук, літературознавця Сергія Єфремова.

Микола Зеров виступав на цьому процесі як свідок. Він ішов на процес із впевненістю, що все це абсурд і йому вдасться легко це довести. Однак судді втягнули його в літературознавчу дискусію із Сергієм Єфремовим, з яким Микола Зеров сперечався щодо методології, і на запитання судді: «Ви вважаєте, що праці Єфремова є шкідливими для радянської молоді?» спантеличений Микола Костьович відповів: «Я з ними не погоджуюся». — «Значить, ви вважаєте їх шкідливими», — поставив крапку в дискусії суддя.

Справа СВУ була пробним каменем. Репресії лише набирали оберті. 19 березня 1931 року заарештовують Максима Рильського, який після піврічних допитів розкаюється в тому, що робив і чого не робив. 13 травня 1933 року пускає собі кулю в скроню Микола Хвильовий. У 1934-му в звинуваченні у причетності до вбивства Сергія Кірова приговорюють до розстрілу Григорія Косинку, Костя Буревія, Олексу Влизька, Дмитра Фальківського...

Стискався зашморг і навколо Миколи Зерова. На початку 1934-го в журналі «За марксоленінську критику» з'являється стаття одного з улюблених учнів Миколи Зерова — Петра Колесника — «Пляч Ярославни, або Агонія буржуазно-націоналістичної Камени» (натяк на першу збірку віршів Миколи Зерова «Камени», що побачила світ 1924 року). Зеров узагалі замовкає, але від нього тепер вимагають не мовчання, а покаяння. Зеров же просто не розуміє, у чому його вина і в чому має каятися.

Можна лише уявити, що відчував Микола Зеров — учений енциклопедичних знань, широкої ерудиції, із тонким аналітичним складом розуму, котрого ще

донедавна зустрічали оплесками на кожній сцені й кафедрі і котрий був для багатьох беззаперечним авторитетом, — дивлячись, як руйнується його світ — світ, який він знав і любив, у який вірив і на який спирався. До всього додається особиста драма — у Софії Федорівні зав'язується роман із його близьким другом Віктором Петровим (Домонтовичем). Але й це ще не фінал — 1 вересня Миколу Зерова звільняють із викладацької посади в університеті, а через два місяці йому забороняють займатися й науковою роботою.

Останньою крапкою в низці випробувань 1934 року для Зерова стала несподівана смерть від скарлатини єдиного сина і єдиної надії письменника — десятирічного Костика-Котика. На його похоронах були лише сам Микола Зеров, двоє колег з університету та двоє його студентів. Софія Федорівна у тяжкому стані лишалася в лікарні. Над могилою сина Зеров раптом виголосив довгу промову лагіною, цитуючи античних авторів. На здивовані погляди присутніх він згодом відповів: «Вам здалося це недоречним? А хіба не можна зрозуміти, що я ховаю не лише Котика, а й самого себе? Що я звертаюся до мертвого сина, бо перед живими мені вже виступати не доведеться?». Він як у воду дивився.

«Терористична група Миколи Зерова»

Становище Зерова в Києві — без роботи і засобів для існування — стає нестерпним. Як за останню соломинку, він хапається за Москву — там був значно менший тиск і більша свобода для творчості. Туди свого часу втік Олександр Довженко, там спробував знайти себе Лесь Курбас.

У Москві Микола Зеров прожив півроку. Спробував прилаштуватися в кіноуправлінні, потім перебрався до Підмосков'я, у Пушкіно, де взявся за переклад російською «Поетичного мистецтва» Горація для видавництва «Академія». Там, у Пушкіно, його і заарештували 27 квітня 1935 року.

Підставою для обшуку стало вибите із бориспільського письменника Сергія Жигалка зізнання, що він був на квартирі Максима Рильського за кілька днів після розстрілу Григорія Косинки на «траурному зібранні», де присутні читали вірші і висловлювали співчуття з приводу смерті письменника. Серед присутніх було назване й ім'я Миколи Зерова. Під час обшуку чекісти знайшли «речові докази»: книгу «Політика» з дарчим написом Григорія Косинки та історичний роман «фашиста» Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

«Слідство» тривало майже рік. Практично щодня Зерова викликали на допит. Органи НКВС звинуватили письменника в «керівництві контрреволюційною терористичною націоналістичною організацією». Спочатку він опирався, пояснював, заперечував. Але з ним гралися, як кіт із мишкою професійні психологманіпулятори. Остаточо виснажений морально письменник під кінець був готовий на все, аби це закінчилося. Іншим він теж радив, що «нужно хоть что-нибудь клеветать на себя, иначе нас всех расстреляют».

В обвинувачувальному висновку значилося (правопис збережено): «ЗЕРОВ Николай Константи-

нович, 1890 г. рождения, уроженец м. Зиньково Харьковской области, украинец, беспартийный, с высшим образованием, профессор-литературовед, не судим, снят с работы в ВУЗе за националистическую деятельность, обвиняется в том, что:

а) входил в состав руководства контрреволюционной организации, ставившей перед собой задачу свержения советской власти на Украине и создание буржуазной независимой украинской республики;

б) на протяжении ряда лет активно проводил работу по воспитанию и подготовке контрреволюционных националистических кадров с целью вооруженного захвата власти и отторжения Украины от СССР;

в) свою работу проводил под лозунгами и в целях фашизации Украины, являлся вдохновителем идей террора, организовал террористические группы с целью совершения террористических актов над руководителями Коммунистической партии и соввласти.

При обыске у обв. Зерова изъята книга «Политика» с авторграфом расстрелянного террориста КОСЫНКО, «Черная рада» КУЛИША и другая националистическая литература. Изъято также письмо высланного за к/р деятельность ЧАПЛЕНКО, свидетельствующее о связи с репрессированным к/р элементом».

«Групу Зерова» в кінцевому варіанті слідча група визначила в складі 6 осіб: Микола Зеров, Павло Филипович, Ананій Лебідь, Марко Вороний, Леонід Митькевич, Борис Пилипенко. Зеров, Филипович та Лебідь отримали 10 років таборів із конфіскацією майна, Вороний — вісім років, Митькевич та Пилипенко — по сім. До реабілітації дожив лише Митькевич.

Фатальний Сандармох

Остання сторінка драми життя Миколи Зерова була написана на теренах сумнозвісного СЛОНа — Соловецького лагера особого призначення, куди він прибув у червні 1936 року. За станом здоров'я Зеров не міг працювати на лісоповалі й інших важких роботах, тому йому доручили прибирання кімнат господарської служби. Це, крім усього, давало багато вільного часу, який Зеров використовував по-своєму: закрившись у кімнатці сторожа, він перекладав українською Вергілієву «Енеїду». Цю роботу він почав ще під час слідства в Києві і дуже сподівався, що його рукописи будуть передані дружині Софії Федорівні. Із листів, які збереглися, відомо, що він закінчив ту роботу. Однак сліди безцінного рукопису досі не знайдені.

А тим часом наближалася 20-та річниця більшовицької революції. Із цієї нагоди було прийнято рішення провести «чистку» суспільства від елементів, «непридатних для будівництва комунізму». 9 жовтня 1937 року справа Зерова, як і багатьох інших була переглянута особливою трійкою УНКВС в Ленінградській області. Його було засуджено до розстрілу.

3 листопада 1937 року Миколу Зерова та ще 133-х «українських буржуазних націоналістів» помістили у вантажівки і повезли в урочище Сандармох, де на них уже чекав капітан держбезпеки Михайло Матвеев. Усього ж

Микола Зеров із сестрою Валерією.

Група «неокласиків» у Барішівці Київської області.

за чотири дні свою смерть у Сандармосі від його руки знайшли 1 111 в'язнів соловецького етапу. Можна лише гадати, якою була б Україна, якби всі вони продовжували працювати на благо її культурного та історичного розвитку.

Довгий час Сандармох, як і київська Биківня та десятки інших місць масових розстрілів «ворогів народу» був таємницею за сімома печатками. 23 січня 1957 року в Ленінградському РАГСі в книзі актів громадянського стану з'являється запис: «Зеров Николай Константинович умер 13 октября 1941 года, возраст — 51 год. Причина смерти — паралич сердечно-сосудистой системы». Спроби Софії Федорівні дізнатися правду і знайти могилу чоловіка були безрезультатними.

Миколу Зерова реабілітували у 1958 році. Ухвалою військової колегії Верховного суду СРСР від 31 березня того року вирок Військового трибуналу КВО від 1—4 лютого 1936 року і постановва особливої трійки УНКВС в Ленінградській області від 9 жовтня 1937 року були скасовані, справу припинено «за відсутністю складу злочину». У припис-

ці значилося: «Проверкой установлено, что бывший сотрудник НКВД УССР Овчинников, принимавший участие в расследовании данного дела, за нарушение социалистической законности осужден, а бывший сотрудник НКВД Лихман за фальсификацию следственных материалов из органов госбезопасности уволен по фактам, дискредитирующим звание офицера». За «перевыщенья службових повноважень» 1939 року до 10 років таборів був засуджений і капітан Матвеев (що не завадило йому дожити до 1971 року на пенсії шанованим ветераном).

У Сандармосі щороку проводять акції пам'яті про тисячі жертв радянського свавілля, жертвою якого став і Микола Зеров. У Києві є його символічна могила, де захована земля із Сандармоху, на Лук'янівському кладовищі (ділянка 12) поруч із могилою його сина Котика.

Наталка ПОЗНЯК-ХОМЕНКО,
співробітниця
Українського інституту
національної пам'яті